

Історія

Республіка Свободи

Проїснувала така «державка» всього 42 дні. Однак і цього часу вистачило, аби створити систему управління, комунікації, налагодити побут, провести ряд культурно-освітніх заходів та навіть власну інформаційну кампанію. І все це змогли організувати в'язні «Степлагу» на території Казахстану, оточені з усіх боків військами Міністерства внутрішніх справ (МВС) СРСР. Система ГУЛАГу захищалась не на жарт.

Кенгірське повстання 1954 р. стало останнім із серії виступів політв'язнів таборів ГУЛАГу 1950-х рр. Воно і поклато початок розпаду, здавалося б, раніше міцної системи радянських виправно-трудових таборів. Повстання відбулося у 3-й зоні «Степлагу», на південно-східній околиці селища Кенгір. Станом на його території розміщувалися три табірні пункти: 1-й — жіночий, 2-й і 3-й — чоловічі. На 10 червня 1954 р. в зоні проживало 20 698 ув'язнених: 16 677 чоловіків і 4 021 жінка. Українці склали 46,3% (9 596 осіб), мешканці Прибалтики — 22,4% (4 637 осіб), росіяни — лише 12,8% (2 661 особа). Більшість — засуджені за зраду Батьківщини за статтею 58 (14 785 осіб, 71,4%). У 3-й зоні перебувало 5 617 осіб, з них — 3 203 чоловіки, 2 414 жінок; 72% із загального числа засуджені за зраду Батьківщини; у 44,7% (2 512 осіб) термін ув'язнення складав 25 років.

Вибухонебезпечна ситуація в Кенгірі весною 1954 р. нагосталась. Її передвісниками стали нечисленні виступи в'язнів, або ж їхні протести проти свавілля табірної адміністрації і відмова виконувати роботу протягом осені-зими 1953-1954 рр.

«Блатні» vs «політичні»

◀ Гліб, фото 1943 р.

Джерело: <http://www.istravda.com.ua>

▲ Капітон Кузнецов.

Джерело: <http://www.istravda.com.ua>

У ніч на 24 травня політв'язні почали повстання. За їхньою ініціативою кримінальники вибили колодою отвір у паркані, що відділяв жіночу зону. Слідом за «блатними», «щоб їх вгамувати», у жіночу зону увійшли політичні. Всю адміністрацію в'язні вигнали за межі табору, розібрали мури між зонами, збудували барикади, виставили охорону, озброїлися. Над ідалею вивісили червоно-чорний прапор як символ трагедії за загнітими

них біля зони, із закликами не стріляти у в'язнів, і пояснювали свої вимоги. Іноді розпалювалась справжня радіовійна: «Жінки! Що спільного у вас зі злочинцями?», — волали гучномовці на вежах. — «Подумайте про ваших дітей і матерів, котрих ви більше не побачите, якщо не приступите знову до мирної праці!». «Дружини чекістів! Вам не соромно жити з убивцями?», — відповідали жінки-таборяни.

Напруга між обома сторонами конфлікту зростала. Всі готувались до розв'язки. Та настільки кривавого фіналу ніхто не передбачав.

Померти чи перемогти

26 червня вранці о 3 год. 25 хвилин представники комісії МВС по радіо звернулися до повстанців із вимогою здатися, повідомивши про введення військ. Після цього в зону зайшли 1 600 солдатів із 98 собаками, 3 пожежні машини, 5 танків Т-34. Це був єдиний випадок використання танків для придушення повстання у таборах.

Почалася кривава розправа. В'язні організували самооборону, забарикадувавшись у шести бараках. Солдати-піхотинці кидали в їхню сторону гачкові шапки і стріляли. Очевидець тих подій Ференц Варконі згадує: «Побачивши танки, жінки, щоб врятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково вбрані у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат взялися за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкість й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кидалися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного».

До 9-ї години ранку опір в'язнів

«Блатні» vs «політичні»

Щоб стримати повстанський дух, до Кенгіру в середині квітня 1954 р. із інших таборів були переведені 600 кримінальних злочинців. Кримінальники («блатні») мали допомогти табірній адміністрації розправитися із політичними в'язнями. Для кримінальників політв'язні були «фашистами», і начальство охоче нацьковувало їх на політичних. До такої тактики активно вдавалися у 1947–1950 рр. Однак у 1954 р. стара схема не спрацювала.

По-перше, за роки ув'язнення частіше на кримінальників теж політизувалось. Деякі навіть були вдруге засуджені за 58-ю статтею. По-друге, політичним в'язням 3-го відділення «Степлагу» численністю 2600 осіб вдалося перекозати «блатних» — 650 осіб — не вдається до збройного протистояння, яке навряд чи стане вдалим для останніх. І кримінальники погодилися. Гліб (справжнє ім'я — Енгельс Слученков), голова («пахан») кримінальників, передавав розмову з тюремником: «Опер викликав до себе наших. Йому треба спровокувати зіткнення з політичними. Не жмотничай, наобіцяв різного всякого. Скажу лише, щоб ви знали: ми на нього працювати не будемо. Ми підтримаємо вас». Таким чином, кримінальники стали частиною загального повстанського плану. І саме вони мали розпочати виступ.

А безпосередній привід до повстання стався на Великдень — 15 травня. Того дня вартовий випустив автоматну чергу по ув'язнених, що повертались до табору після роботи. Тоді вбили 13 людей, 33 — поранили, ще 5 пізніше померло від поранень. Наступного дня 6 500 ув'язнених відмовились виходити на роботу. До страйкарів приєднались ще 12 тис. засуджених, що працювали на рудниках за 20 км від Кенгіру.

ну, озброїлися. Над їдальнею вивісили червоно-чорний прапор як символ трауру за загиблими.

Як в подальшому згадували жінки — учасниці виступу, наміри кримінальників щодо них не були агресивними: під час повстання не зафіксовано жодного випадку згвалтування. Засуджені за 58-ю статтею мали авторитет у кримінальниках. Окрім того, «блатні» проявили себе як свого роду «люди честі» — до кінця дотримувались домовленостей. Зрадники знайдуться пізніше, але уже серед політичних.

Структура повстанської республіки

Для керівництва опором був створений Конспіративний центр, де більшість складала націоналісти із України, країн Балтії та Кавказу. Одним із ідейних натхненників опору був Михайло Сорока, автор гімну повстання. Однак його ім'я з міркувань конспірації не згадується в системі керівних структур. Конспіративному центру підпорядковувалась комісія ув'язнених і три відділи: військовий, безпеки і пропаганди.

Завдання спеціальної комісії у системі центру полягало в організації переговорів із табірною адміністрацією. Очолив комісію Капітон Кузнецов — найбільш суперечлива постать Кенгірського повстання. Він командував полком в лавах Червоної армії у роки II Світової війни, був неодноразово відзначений нагородами за військові подвиги. У 1942 р. потрапив до німецького полону. У 1948 р. його засудили на 25 років за співпрацю з німцями та участь у каральних операціях проти радянських партизанів. У таборі Кузнецов приєднався до нечисленної групи комуністів. Довіри до нього серед політв'язнів не було.

Згодом представники Конспіративного центру замінили кількох членів

системи якомога більшу частину активних учасників виступу.

Після придушення повстання Капітон Кузнецов дає детальний опис та вкаже імена лідерів опору, зазначивши, що на чолі були українські націоналісти. Саме за доносом Кузнецова у 1956 р. розстріляють Гліба — голову «блатних», та Герша Келлера (справжнє ім'я — Василь Пендрак, колишній військовий УПА), який під час повстання керував відділом виготовлення зброї та самозахисту. Сам Кузнецов згадував: «Мені довелося втратити небагатородну роль артиста, але не маріонетки... Визнаю свою вину в тому, що брав участь у повстанні і був головою комісії, та, незважаючи на мої зусилля, не зміг добитися виходу в'язнів на роботу».

Головною вимогою повстанців були переговори із повноважною комісією з Москви за участю представника ЦК КПРС. Інші варіанти не розглядались. Усі розуміли, що рано чи пізно терпелі влади увірветься і вона вдасться до силового сценарію. А для того, аби мати хоч якийсь шанс на успіх, потрібно було провести інформаційну кампанію. Адже тільки розголос давав надію на перемогу.

Поінформувати громадськість за межами табору було складно, фактично неможливо. Відділ пропаганди працював на межі можливостей. Спершу в нагоді стали повітряні змії. За їхньою допомогою вдалося розповсюдити листівки російською та казахською мовами на території прилеглих населених пунктів. Повстанці навіть запустили повітряну кулю з написом «Ми вимагаємо втручання ЦК!» (Центральний комітет комуністичної партії СРСР — прим. автора), але, злетівши, вона зачепилася за паркан і згоріла. За час виступу виготовлено сім бюлетенів, в'язні випускали плакати, відозви, стінгазету з новинами і карикатурами. Вночі вони по радіо зверталися до солдатів, збира-

ного зустрічного».

До 9-ої години ранку опір в'язнів був придушений. У таборі запанувала гнітюча тиша. Влада поступком намагалась приховати наслідки кривавої ночі та приховати реальну кількість жертв. Та дослідники встановили, що тієї червоневої ночі загинуло близько 700 людей (з них — 200 жінок). А щоб скомпрометувати повстанців, адміністрація табору пустила чутку серед населення Казахстану, яке дізналось про події в Кенгірі, ніби війська стріляли холодними набоями, а в'язні самі вбивали один одного. Однак правду уже було не приховати. А за нею прийшли і зміни в ГУЛАГу.

Попри те, що повстання було придушене, політв'язні здобули перемогу. Олександр Солженіцин стверджує: «Якщо Кенгірському страйку можна приписати у чомусь силу, то сила була — в єдності». Українці гуртувалися між собою і ставали підним прикладом єдності для представників інших народів у боротьбі за права людини.

Перші роки після повстання «Степлаг» агонізував. Ув'язнені ходили без номерів на одязі, спали у бараках без ґрат на вікнах. Нові засуджені за ст. 58 в табір не поступали. До Кенгіра направили чинowników, які приймали заяви та скарги засуджених. Тривав перегляд справ та зменшення термінів ув'язнення. Влітку 1961 р. табір припинив свою діяльність.

Кенгірське повстання найяскравіше продемонструвало кризу ГУЛАГу. Воно спричинило серйозні зміни в каральній системі: протягом кількох років звільнили дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори ліквідували. Але найголовніше — після повстання в «Степлазі» дала тріщину вся радянська держава. ■

Олена ГУМЕНЮК

Стаття підготовлена за матеріалами архівів та інтернет-ресурсів.